

Д - р С. МІШКО

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР

Відбитка з чч. 23-24 "Вільної України",
журнала Української Вільної Громади в Америці

Дітройт — Detroit

1959

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР

Для 6 вересня за старим стилем, а дня 16 вересня за новим стилем 1658 р. складено й підписано, в таборі під Гадячем, договір між Україною і Польщею. Від місцевості, де цей договір був складений і підписаний, його названо Гадяцьким договором, чи пак Гадяцьким трактатом, чи, як дехто називає, Гадяцькою угодою, чи навіть Гадяцькою унією.

В переговорах і складенні та підписанні договору брали участь представники польської держави, тобто Корони і Великого Князівства Литовського, а саме комісари Станіслав Казимир Беньовський і Казимир Людвік Євлашевський, а представниками України були гетьман Іван Виговський і козацька старшина, зокрема Павло Тетеря і Юрій Немирич, визначний український дипломат. Однаке на договорі фігурують тільки підписи комісарів і гетьмана Івана Виговського.

Договір писаний тодішньою польською мовою з домішкою латинських слів і зворотів. Крім офіційного тексту договору, існують ще дві неофіційні редакції, два тексти цього договору з підписом гетьмана Івана Виговського, але без підпису комісарів. Оба тексти знаходяться в Кракові, в Бібліотеці Чорторийських, в збірнику документів ч. 402. Разом з текстами договору поміщена там також "Таємна декларація Виговського", яка відноситься до договору. Офіційний текст договору (третя і остаточна редакція) поміщений в "Volumina legum", том IV. На ньому є підписи комісарів і гетьмана Івана Виговського.

Договір був ратифікований постановою Сойму, а дня 22 травня 1659 р., на саме Вознесення Господне за старим стилем, король Ян Казимир склав передбачену в договорі присягу про вічність і непорушність договору. Він склав присягу іменем власним і іменем своїх наступників. Після присяги короля склали присягу гнезненський архієпископ Вацлав Лещинський іменем духовництва Корони і віленський єпископ Ян Завіша іменем литовського духовництва. Дальше зложили присягу канцлери: коронний великий канцлер Микола Пражмовський і підканцлер Богуслав Лещинський, литовський великий канцлер Криштоф Пац і підканцлер Олександр Нарушевич та коронні гетьмани: Станіслав Потоцький і Юрій Любомирський і литовський Павло Сапіга. Вкінці склав присягу Ян Гнінський, маршал соймової палати, іменем посолського кола і цілого шляхетського стану із всіх воєвідств Корони і Литовського Великого Князівства. На самому кінці склали присягу українські представники — по двох сотників з кожного полку, з обозним Тимошем Носачем на чолі, разом 37 осіб. Текст присяг й імена осіб, що складали присягу, поміщені в "Volumina legum" на сторінках 305-307. Імена українських представників, що склали присягу, поміщені також і в "Актах Юж. і Зап. Росії", том III, стор. 211.

Договір не був ніколи реалізований і не увійшов у дію. Причиною цього була опозиція польської шляхти проти признання автономних прав Україні, і в зв'язку з цим настутило проволікання ратифікації договору польським Соймом. Шляхта виходила з заложення, що Україна — це польська провінція, отже немає потреби складати з нею договір і наділювати її окремими правами. Знову чутки, які розійшлися по Україні, що Поляки змінюють договір, викликали велике негодування серед українського населення. Коли став відомий справжній зміст до-

говору, витворилася сильна опозиція проти Виговського і серед козацьких старшин. Виговський примушений був уступити. Його місце зайняв Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького.

Поляки, складаючи 1660 року з Юріем Хмельницьким новий, так званий Чуднівський договір, так обтяли, так обчімхали Гадяцький договір, що з нього остались тільки тряпки. А в 1667 р. в Андрусові Польща поєдналася з Москвою і поділилася з нею українськими землями в той спосіб, що забрала собі Правобережжя, а Лівобережжя з Києвом взяла Москва. Гадяцький договір перестав існувати і пішов у забуття.

Цього 1958/1959 р. минуло, а властиво миває 300 років від підписання і ратифікації Гадяцького договору. Немає ніякого сумніву, що українське громадянство поминуло б цю річницю мовчанкою, бо по суті не було і нема якоїсь розумної причини і якоїсь реальної підстави щоб відзначати в цей або інший спосіб річницю договору. Гадяцький договір підписав гетьман Іван Виговський в примусовій ситуації, в якій тоді знаходилась Україна. Після повстання Мартина Пушкаря, у якому мечала свої пальці також і Москва, Україна мусіла подбати про оборону, щоб захистити свою державу окремішість і незалежність. Отже, потрібувала до цієї своєї оборони також союзника і то за всяку ціну. Цю ситуацію використала польська дипломатія для уложення невигідного Україні, а корисного Польщі Гадяцького договору, яким $\frac{2}{3}$ українських земель включалось безпосередньо до польської держави, а тим самим обмежувано територію автономної української держави до $\frac{1}{3}$ частини, до східних наддніпрянських воевідств — Київського, Брацлавського і Чернігівського і то з правом повороту католицького, релігійно нетolerантного, бутного польського духівництва і польських панів, які знову мали принести на Україну поневолення селян і відновити панщинні відносини, а крім того разом з польським духівництвом польонізувати український народ. Справедливо підкresлив М. Стадник у своїй статті "Гадяцька унія", поміщений в Записках Наукового Товариства в Києві (кн. VIII, Київ, 1911, стор. 25), що "зі становища правно-державного, як і суспільного України, можемо зачислити цей факт угоди, як її вкінці ухвалено, до одних темніших пунктів у розвою політичної думки на Україні, маючи на увазі будь-що-будь сильний державний режим Богдана Хмельницького перед тим".

Та не так поставились до Гадяцького договору у його 300-річчя Поляки. Це, зрештою, зовсім зрозуміле, бо у цьому договорі бралися до уваги польські, а не українські інтереси, хоч він мав бути складений в інтересі України. Поляки, як це буває у них в звичаю, наробили довкола річниці цього договору багато шуму. Почали писати про його в пресі, обговорювати на сходинах, а що найцікавіше, запрошувати Українців до співучасті у його відзначенні. З цього всього видно, що Полякам ще й досі не вищуміла з голови "Ягайлонська ідея", що вони ще й досі плекають її у своїй душі і думають, що реалізація цієї ідеї можлива тільки у тому разі, коли б прийшло до об'єднання в тій або іншій формі України з Польщею. Для того вони й використовують річницю Гадяцького договору у цій справі, а можливо хотіли б, щоб він був по-мостом до порозуміння і нового об'єднання.

Щоб скріпити позицію Поляків і надати їй історичний підклад, "Польське Коло Київлян" в Лондоні заповіло, що в зв'язку з річницею Гадяцького договору буде видана двотомова історична праця під на-головком "Пам'ятник Кіївські", у якому має бути представлена історія польського панування на українських землях і його благодійності

для українського народу. Крім того буде, очевидно, обговорений і сам Гадяцький договір. Можна припустити, а навіть певно надіятись, що в тій праці буде наведена і ціла промова Беньовського до козаків, що мала пригадати їм, що їх обов'язком було підкорятись польським панам і слухати, що вони приказують, а не бунтуватись і шукати чужих протекцій. Ясно, що наведення з промови Беньовського до козаків власне тих слів, це була б делікатна алюзія до сучасних Українців. Але ця нова притадка зовсім непотрібна. Пригадали Українцям старі польські "блаженні" часи аж надто добре. Поляки поверсальської Польщі. Український народ добре знає і пам'ятає, що польське панування на українських землях було і є продовженням татарського лихоліття.

Українське населення ніколи не цікавилося Гадяцьким договором. Цікавились хіба історики. Не було теж його видань. Досі маємо тільки два українські видання текстів договору в мові польських оригіналів: одно видання тексту першої редакції, що його помістив В. Гарасимчук у своїй праці "Виговщина і Гадяцький трактат". (Записки НТШ т. 89, Львів, 1909 р. 82-190) і текст другої редакції Миколи Стадника у його вище наведеній праці "Гадяцька унія".

Михайло Грушевський, обговорюючи Гадяцький договір в X. томі своєї Історії України-Руси, подав там переклад тексту першої редакції. Офіційний текст договору досі на укр. мові не був зовсім ні в пресі, ні в якомусь видавництві опублікований. Щоб ознайомити українське громадянство всебічно з Гадяцьким договором, дозволю собі навести його офіційний текст (з "Volumina legum") у дослільному перекладі на українську мову і щойно після того приступити до розгляду окремих його постанов і їх оцінки. Дослівний переклад такий:

В ім'я Боже, амінь.

На вічну пам'ять, назавжди сучасникам і тим, що житимуть у майбутності. Комісія між Станами Польської Корони і Великого Князівства Литовського з однієї сторони і Вельможним Гетьманом і Військом Запорозьким з другої — докінчена дня 16 вересня, року Божого 1658, Вельможними каштелянами Станиславом Казимиром Беньовським і Казимиrom Людвіком Євлашевським — визначеними з Сойму від Найянішого Яна Казимира, з ласки Божої короля польського і шведського, Великого Князя Литовського, Руського, Пруського, Мазовецького, Жмудського, Інфлянського, Смоленського, а дідичного короля Готського, Вандальського і всіх Станів Корони та Великого Князівства Литовського комісарами, з Вельможним Іваном Виговським, гетьманом і всім Військом Запорозьким, в обозі під Гадячем. Дай, Боже, щоб було щасливо і вічно тривало!

Вельмишановний Гетьман Запорозький з усім своїм Військом Запорозьким на вище згаданім місці, прийнявши Нас, Комісарів, як годиться, пристойно і вдячно і зваживши нашу повновласть комісарську, надану нам повагою соймовою, Його Королівською Величиністю, нашим Милостивим Паном та коронним і Великого Князівства Литовського станами, декларував зі своїм усім військом: Як не з доброї волі, а тільки з мусу, притиснене, різними утисками, Військо Запорозьке приступило до своєї оборони, так тепер, коли Його Королівська Величиність Пан Наш Милостивий, пробачивши своїм батьківським серцем все, що сталося в тім замішанні, закликає нас до єдності, — вони, не погорджуючи ласкою Його Величиністи Короля і покірно приймаючи поблажливість доброго Пана, приступають до цієї комісії, а далі до спільноНаради щодо встановлення згоди, щирості і обопільної любові та беруть на свідка страшні небесні сили Бога, що все те, що постановляється, має бути широ-

правдиво і навіки вічні додержане.

Вічну і ніколи нерозривну згоду ми встановили таким чином:

1. Релігія — грецька старинна,¹⁾) та і така, з якою стародавня Русь приступила до польської Корони, має залишитися при своїх прерогативах і вільнім уживанні Богослужження по всіх містах, містечках, селах; і то як в польській Короні, так і в Великому Князівстві Литовському, як далеко сягає мова Руського народу, а також на Соймах, у війську, в Трибуналах, і то не тільки в церквах, але прилюдно в процесіях, відідуванні хворих з святими дарами, в хованні померлих і взагалі у всім так, як виконує свої Богослуження свободно і прилюдно римський обряд.

Тій що грецькій релігії надається право свободно фундувати церкви, нові монастири, відновляти й ремонтувати старі.

А щодо церков і маєтків, що були здавна надані на церкви старинної грецької релігії, то вони мають остатися за старинними православними Греками,²⁾) а на протязі півроку після того, як полковники і інша старшина Війська Запорозького складуть прилюдно присягу вірності, всі такі церкви будуть подані (до реестру) комісарами, що їх призначать обидві сторони.

А щодо тої віри, яка є противна грецькій православній вірі і можить непорозуміння поміж римським і старогрецьким³⁾) народами, то ніхто ніяким способом, ні з духовного, світського, сенаторського, ні з шляхетського станів, не має і не повинен силою цієї комісії фундувати, будувати, помножувати церкви, монастири, фундації чи то в духовних, Його Милости Королівських, чи у власних дідичних маєтностях по вічні часи. Римську віру дозволяється виконувати свободно в воєвідствах Київському, Брацлавському і Чернігівському. Світські пани, як ділочні, так і урядники Його Королівської Величності римської віри, не матимуть ніякої юрисдикції над духовними, світськими і ченцями грецької релігії, а тільки їх законний пастир.

А що в спільній батьківщині мають обом обрядам взаємно належатись і спільні прерогативи і спільні оздоби, тому Отець Київський Митрополит, як теперішній так і Його наступники, з чотирма Владиками: Луцьким, Львівським, Перемиським, Холмським і п'ятим з Литовського Великого Князівства Мстиславським засідати мають в Сенаті⁴⁾) в їх власному порядку з прерогативами і свободним правом голосу, що Його

¹⁾ Пунктом про релігію починаються пункти статті договору. Цей пункт має на початку "І", але дальші пункти не мають нумерації ані жадних розділів.

²⁾ Під "Греками" треба розуміти православних Українців.

³⁾ В тексті першої редакції оба ці пункти злучені і звучать ось як: "А щодо церков і маєтків, що були надані на церкви грецької стародавньої релігії, то вони мають остатися за Греками дисунітами, а на протязі півроку після того як полковники і інша старшина Війська Запорозького складуть присягу вірності, будуть подані (до реестру) комісарами, що їх призначать обидві сторони. А унія, що досі викликувала замішування в Річнополітії, касується, як в Короні, так і в Литовському Великому Князівстві і хто хоче нехай повертає до Римського, а хто хоче до Грецького неуніяцького Богослужження."

⁴⁾ В першій редакції договору не згадується про п'ятого. Мстиславського владику. Його додано в другій редакції і він поміщений також і в офіційному тексті.

мають Високопреподобні духовники римського обряду, що засідають в Сенаті. Однаке Його Шанобливості о. Митрополитові призначується місце по Його Шанобливості кс. Арцибіскупові львівському, а владикам по біскупах своїх повітів.

В Київському воєвідстві сенаторські уряди мають бути надавані тільки шляхтичам грецького обряду, здатних до тих урядів. Знову ж в Брацлавськім і Чернігівськім воєвідствах ті сенаторські уряди мають даватись почерзі, то одному, то другому обрядові (альтернатою) так, що після уступлення сенатора грецького обряду має наступити сенатор римського обряду. Але в усіх трьох воєвідствах уряди мають роздаватись особам, що походять з тих воєвідств і мають там маєтності, однаке з збереженням прав теперішніх посадочів.⁶⁾

Також, щоб обопільна любов розгорталась в коронних містах і Великого Князівства Литовського, як далеко сягають церкви грецького обряду, міщани, як римської, так і грецької релігії, в однаковій мірі мають користуватися спільними вільностями, свободами і нікому грецька релігія не може бути перешкодою до магістрату.

В Києві Його Королівська Величність і коронні стани дозволяють заснувати академію, яка має користуватися такими прерогативами і вільностями, що і Krakівська Академія, з тою, однаке, умовою, що у тій академії не буде професорів, магістрів і студентів сект: аріянської, кальвінської, лютеранської. А щоб студенти і учні не мали жодної народи до бійок, всі інші школи, які попереду були в Києві, Його Королівська Величність накаже перенести дейнде.

Також і другу академію Його Королівська Величність, Наш Милостивий Пан, і коронні стани та Литовське Велике Князівство дозволяють заснувати там, де знайдеться для неї відповідне місце і ця академія користуватиметься такими правами і вільностями, що і Київська, але під тою умовою, щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів сект: аріянської, кальвінської і лютеранської. А де та академія постане, жодні інші школи не будуть там закладані по вічні часи. Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, вільно буде без труднощів закладати, науки в них свободно проводити, всілякі книги про релігійні контролерверсії друкувати, але без образів королівського маєстату і без пасквілів на Короля Його Величність.

А що Вельможний Гетьман з Військом Запорозьким, що було відірвалось від Річ Посполитої, а тепер з любові до Його Королівської Величності, свого Милостивого Пана і до власної батьківщини знову повертається, відступаючи від усіх закордонних протекцій, то Його Королівська Величність, наш Милостивий Пан і всі стани, як коронні, так і Литовського Великого Князівства вічною амністією, тобто вічним забуттям, покривають все, що тільки Господь Бог допустив на обидві сторони, полішаючи то за спільні гріхи на офіру Його святому Маєста-

⁶⁾ В тексті першої редакції сказано в тих справах таке: "В Київськім, Брацлавськім і Чернігівськім воєвідствах сенаторські уряди мають бути надані шляхті грецького обряду, до того здатним, що походять з тих воєвідств і мають у них маєтності, з захованням прав теперішніх посадочів. Тимчасом однаке з огляду на гетьманство першим сенатором в тих трьох воєвідствах має бути гетьман Руських військ і вся київська юрисдикція має належати до Його диспозиції, а саме призначення підвоєводи і інших урядників. Це має належати і застерігається на цей раз тільки, доки він не прийде до посадання Київського воєвідства. В тексті другої редакції не має різниць з офіційним текстом.

тові. Забезпечуються таким чином люди всякого стану від найменшого до найбільшого, нікого не виключаючи, як з-поміж Війська Запорозького так і з-поміж шляхетського стану, урядників, а також і приватних людей, взагалі забезпечуються всі, що якимнебудь чином при Вельможних Гетьманах, як попереднім так і теперішнім, перебували й перебувають, і ніхто, ні Королівський Маєстат, ні Сенат, ні вся Річ Посполита, ні врешті ніхто з приватних людей не будуть підносити ніяких претенсій до лімти проти них і кожного з осібна від найбільших до найменших, а навпаки, пробачивши собі обопільно, в добрій вірі цілім християнським серцем, взявши на свідоцтво страшного Бога, всякі прикрості і все, що діялося під час тих воєн, вони ніякої один на одного ані явно, ані потаємо не мають замисляти лімти і практики і не дадуть себе звесті ніякими звільненнями від присяги для якихнебудь прихованіх замислів.

Крім того, всі кадуки (конфіскати) випрошені кіннебудь, як під тими, що перебувають у Війську Запорозькому, так під шляхтою, що приставала до Гетьмана і Війська Запорозького і до Шведів, і роздані від початку війни, тепер всі загалом і кожний з осібна без жадного винятку касуються і явним законом будуть скасовані, так, щоб вони не шкодили ні гонорові, ні власності дібр і, де вони не знаходитися б, вони вважаються скасованими і з книг (судових) еліміновані, а власникам тих дібр надається право свободного перейняття в посідання, проти якого не можна боронитися кадуками під карою інфамії. А що сам зміст і ім'я самої амністії повинно бути святе, речі і люди всякої кондиції привертаються до попереднього стану і повертаються до цієї єдності і згоди, любові, права, пана, як було перед війною. Та і те застерігається, що хто важився б рвати те святе об'єднання і прилюдно або в приватнім зібранні посмів закидати комусь зраду, той як порушник пацтвів має підласти карам. А коли б у цьому трапилася нагода для охорони перед обмовою, з обидвох сторін має переводитися пильно слідство. Вся Річ Посполита народів Польського, Литовського і Руського і приналежних до них провінцій привертається до попереднього стану так, як було перед війною, це є, щоб ті народи оставались непорушно в своїх границях, в свободах, як були перед війною згідно з правами в радах, судах і вільній елекції своїх Панів Королів: польських, литовських і руських. А коли під тягаром війни з закордонними Панами постановлено щось на зменшення границь або вільностей тих народів, це має бути неважне і недійсне, навпаки вище названі народи мають бути при своїх вільностях, в добрій вірі, як одно тіло одної неподільної Річ Посполитої, не роблячи поміж собою різниці з приводу віри, але як хто визнавав і визнає християнську релігію, римську або грецьку, всі залишаються в спокою і при вільностях, хіба були винесені які засуди або декрети перед війною або під час війни законним порядком при наявності сторін в спірній справі або були засуджені в їх непривінності.

Війська Запорозького має бути тридцять тисяч або стільки, скільки Вельможний Гетьман Запорозький подасть у реестрі.*)

*) В текстах першої і другої редакції число козацького реестрового війська мало виносити 60.000. В тексті першої редакції сказано: "Число Війська Запорозького має бути шістдесят тисяч під владою гетьмана Руського за стародавніми вольностями. А скільки наємного війська буде на Русі, то воно має бути під владою того ж гетьмана". В тексті другої редакції сказано: "Число Війська Запорозького має бути шістдесят тисяч або стільки, скільки подасть Вельможний Гетьман

Наємного війська десять тисяч, яке також має бути, як і Військо Запорозьке, під владою того ж Гетьмана, а з ухвалених на Соймі по-датків з воевідства Кіївського, Брацлавського і Чернігівського та інших Річ Посполитої має платитись цьому військові.

Як місце перебування (постою) Війська Запорозького призначується ті місця в воевідствах і маєтностях, де вони перебували перед війною. Всякі вільності, надані тому ж військові привілеями Найясніших Польських Королів, підтверджуються. За ними зберігається їхні стародавні вільності і їх звичаї і не тільки не порушується у чому, а наявної їх підтверджується всякою повагою. Крім того, жаден орец-дар Королівських маєтків, Староста, дідичний і дожivotний пан звід їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати чияких по-датків з козацьких хуторів, містечок і домів під ніяким претекстом, але як лицарські люди мають бути вільні від всіх найбільших і найменших тигарів, а також від цілів і мит у всій Короні і в Литовському Великому Князівстві. Також мають бути вільні від усіх судів старостів, орендарів, панів і їх ұамісників, а тільки воїни мають бути під юрис-дицією самого Гетьмана Руських військ. — Всякі напітки, лови на полях і на ріках та інші пожитки Колаків мають остатись вільні при Козаках за старими звичаями. —

Зокрема тим всім, кого Гетьман Руських військ для дальнішої зао-хоти до служби Його Королівської Величності представить Його Ко-ролівській Величності як гідних шляхетського клейноту, буде без нія-ких труднощів уділена нобілітація з наданням усіх вольностей. — Треба одначе міркувати, щоб з кожного полку могло бути нобілі-тованих сто. —

Ніхто не може вводити Польських, Литовських або чужоземних військ до Кіївського, Брацлавського і Чернігівського воевідства. Одна-че наємне військо, що буде під владою Гетьмана Руських військ, ви-бирачиме хліб з королівських і духовних маєтків в сгаданих воевід-ствах за наказом (ординансом) того ж Руського Гетьмана. А коли б мала бути яка війна на Руських кордонах і з'їшла потреба висилки коронного війська на допомогу, то це прислане військо має бути під регіментом Гетьмана Руських військ.

Для тих лішого підтвердження тих пактів і певності Гетьман Руських військ до кінця свого життя має бути Руським Гетьманом і першим Сенатором в Кіївському, Брацлавському і Чернігівському воевідствах, а після Його смерті має наступити вільний вибір Гетьмана. Стани Кіївського, Брацлавського і Чернігівського воевідства виберуть чотирьох кандидатів (електів), а Король Його Величність призначить одного з них Гетьманом, не виключаючи від того уряду рідних братів Вельможного Гетьмана Руського.)

Монетний двір для вибивання всяких грошей має бути відкритий з Києві або де буде визнано відповіднішим, але одної якості і ваги

Запорозький в реестрі". Але Виговський в окремій таємній декларації, щоб козаки про це не знали і не зробили бунту, погодився на 30,000, і таке число фігурує в офіційнім тексті.

*) Цього речення про рідних братів Гетьмана нема в тексті першої редакції. Це речення дописано в тексті другої редакції, і воно пе-решло до офіційного тексту.

та з королівським портретом.⁸⁾

Спільна Рада і спільні сили тих народів мають бути проти кожного ворога.

Ті три народи мають старатися всякими способами, щоб для Річ-посполитої було вільне мореплавство на Чорному морі.⁹⁾

Коли б Його Величність Московський Цар не скотів повернути Річпосполитій провінції і на Річпосполиту наступав, тоді всі сили Коронні і Литовського Великого Князівства, а також і руські Запорозькі під владою свого Гетьмана злучаться всі разом і воюватимуть.

Нерухомі і рухомі маєтності королівщини, а також грошеві суми, що були конфісковані громадянам Руської Землі, що приєдналися до Війська Запорозького, а тепер вERTAТЬСЯ до батьківщини, мають їм бути повернені, а їх служби в коронні і Литовського Великого Князівства війську компенсовані і заплачені.¹⁰⁾

А вже від цього часу Гетьман з Військом Запорозьким — теперішній і Його наступники, відступивши від всяких закордонних протекцій, більше з ними в'язатись не має, навпаки у вірності і підданстві, в слуханності у Найяснішого Маестату Польського Королівства і Його наступників, а також у всій Річпосполитій бути має і мають, буде і будуть по вічні часи, але так, щоб не порушено нав'язаного з Його Величністю Кримським Ханом братерства.¹¹⁾

Гетьман жадних закордонних посольств приймати не має, а якщо б такі траплялися, він їх відсылатиме до Його Королівської Величності. Також не буде вводити чужоземних військ, ані не буде мати ніякого порозуміння з посторонніми на шкоду Річпосполитої, хіба за повідомленням Його Королівської Величності.

Всім приватним особам з обидвох сторін, також духовним римського обряду, відкривається безпечний поворот до їх біскупств, парафій, каноній, плебаній і до маєтків, що до них належать, в воєвідствах Київськім, Брацлавськім, Чернігівськім, Подільськім, а також в Литовському Великому Князівству, на Білій Русі і в Сіверщині, всім монахам до костьолів, кляшторів, маєтків і фундацій, світським особам обидвох сторін до їх дідичних маєтків, староств, оренд, до своїх досмертних власностей, заставних і за іншими контрактами до них належних, що знаходяться в вищих названих воєвідствах, в Литовському Великому Князівству, на Білій Русі і в Сіверщині і обняття їх у своє посідання. —

⁸⁾ В текстах першої і другої редакцій приходить після того уступу новий уступ, якого нема в офіційнім тексті, а який звучить: "ПОДАТКИ, ЯКІ РІЧПОСПОЛИТА УХВАЛЮВАТИМЕ НА СОЙМІ В КIЇВСЬКІМ, БРАЦЛАВСЬКІМ I ЧЕРНІГІВСЬКІМ ВОЕВІДСТВАХ, МАЮТЬ ВЖИВАТИСЯ НА НАЕМНЕ ВІЙСЬКО, ЯКЕ БУДЕ ПІД ВЛАДОЮ ГЕТЬМАНА РУСЬКИХ ВІЙСЬК". —

⁹⁾ Після того уступу в текстах першої і другої редакцій наступає уступ, якого немає в офіційнім тексті, а який звучить: "КОЛИ Б ЙОГО КОРОЛІВСЬКОЇ ВЕЛИЧНОСТІ ТА КОРОННИМ I ЛИТОВСЬКОГО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА СТАНАМ ПРИЙШЛОСЬ ПОЧИНАТИ ВІЙНУ З МОСКОВСЬКИМ ЦАРЕМ, ЗАПОРОЗЬКЕ ВІЙСЬКО НЕ БУДЕ ПРИТЯГНЕНЕ ДО ТАКОЇ ВІЙНИ".

¹⁰⁾ В текстах першої і другої редакцій говориться ще і про службу у шведському війську, чого нема в офіційному тексті.

¹¹⁾ В тексті першої редакції є ще такий додаток: "А ЯК ЦЕ МОЖЕ БУТИ БЕЗ ПОРУШЕННЯ ЦІЛОСТІ РІЧПОСПОЛИТОЇ, ТО I З МОСКОВСЬКИМ ЦАРЕМ". Цього додатку нема ані в другій редакції ані в офіційному тексті. —

Але час повороту і обняття у своє володіння назначить Його Королівська Величність в порозумінні з Запорозьким Гетьманом. Спосіб обняття у володіння має бути збережений такий, щоб ніхто не повертає до своєї власності інакше як тільки за універсалом Його Королівської Величності і Вельможного Гетьмана Запорозьких військ. У цьому має бути взаємне порозуміння з обидвох сторін. —

Для судження різних справ, як кримінальних, так і поточних, вони мають мати в тих трьох воєвідствах свій окремий Трибунал з порядком, який собі самі уложать. Але крім того мають бути окремі судові староства: Овруцьке і Житомирське.

А для більшої певності, тому що Гетьман з Військом Запорозьким і ті воєвідства, що були відрівались, відкидають всяку протекцію всіх інших чужих народів і добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанування повертають, тому для певнішого дотримання сьогоднішнього документу дозволяють Його Королівська Величність і Річпосполита Руському народові мати окремих канцлерів, маршалків, підскарбіїв з правами сенаторів і інші уряди Руського народу. Вони (канцлери) мають скласти присягу за ротою коронних урядників, додавши пункт, що нічого противного цьому актові не будуть скрілювати печаткою, навпаки берегтимуть, щоб нічого противного цьому актові не траплялось в конституціях або сеймових декретах, надворних рескриптах, універсалах, привілеях.

А до уряду і канцелярій тих канцлерів будуть належати тільки всі духовні надання: митрополії, єпископії, ігumenства і бенефіції, що належать до надання Його Королівської Величності, нашого Милостивого Пана, в воєвідствах Руськім, Київськім, Волинськім, Подільськім, Брацлавськім і Чернігівськім, а в воєвідствах Київськім, Брацлавськім і Чернігівськім не тільки всі духовні надання, але також і світські.

Також і суди в королівських містах і всяких декрети, надворні і сеймові, але тільки в названих трьох воєвідствах. —

А щонебудь вийшло б з коронної канцелярії або з Литовського Великого Князівства, що було б противне цьому документові, має бути неважне, а той, хто добув такий привілей, не тільки його тратить, але ще і підпадає карі десять тисяч литовських кіп, а судити його мається в суді Його Королівської Величності за спеціальним реєстром. —

А щоб з приводу спорів за підданіх, обвинувачених в свавільстві, не приходило знову до замішань, касуються всі процеси про видання підданіх, за наїзди, забране майно, шкоди, заподіяні під час внутрішньої війни, — земські, городські, трибунальські, а також касуються і трибунальські декрети, винесені в тих справах, зокрема щодо воєвідств Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського. —

Якщо б прийшло до складення договору з Його Величністю Моськовським Царем, Його Королівська Величність, коронні стани і Литовське Велике Князівство мають вимагати, щоб не була порушена репутація Вельможного Гетьмана і Війська Запорозького та не був порушеній цей договір. —

Цю комісію фактично підтвердили присягою, як їх Шанобливості Пани Комісари, так і Вельможний Гетьман Руського князівства, як то засвідчують їх власноручні підписи на ротах присяги. —

Крім того ця комісія буде підтверджена особистою присягою з Сенату Преосвященним, Його Шанобливістю кс. Арцибіскупом Гнезненським, коронним Примасом, Преосвященним кс. Біскупом Віленським, а також їх Вельможностями Панами чотирма гетьманами, коронними

і Литовського Великого Князівства, канцлерами обох народів, а з лицарського кола присягою Маршалка посольського кола в Сеймі, що має бути скликаний якнайскорше, в приявності послів, що будуть прислані від Вельможного Гетьмана і Війська Запорозького. —

А щодо присяги Його Королівської Величності, нашого Милостивого Пана, то він з своєї панської доброти на покірне прохання Війська Запорозького Його Королівська Величність зволить її виконати, що їх Вельможності Пани Комісари гарантують. —

Присяги Полковників, Сотників і всієї Старшини Війська Запорозького будуть виконані після Сойму, на якому будуть здійснені постанови цього договору, в приявності комісарів, які будуть до цього делеговані. —

А щоб ця комісія мала вічну вагу і повагу, так як вона в собі звучить від початку до кінця, то вона буде включена в загальне право, то є в конституцію, схвалена Соймом і буде вважатись за вічний і необхідний закон і так дотримувана. —

До великої Руської булави має належати Чигиринське Старство так, як це зазначено в привілею, що Його був надав Король, Його Величність, колись народжелому Богданові Хмельницькому. Але Гетьман Руських військ має бути вільний від перебування при Його Королівській Величності. —

Конвокація воєвідств Київського, Брацлавського і Чернігівського буде скликана Його Королівською Величністю, нашим Милостивим Паном, універсалом після найближчого Сойму, дастъ Бог, якнайскорше. — Діялось, як вище сказано, в таборі під Гадячем, дня і року, як вище зазначено. —

Станислав Казимир Беньовський, Каштелян Волинський, Богуслав: Старosta, Комісар Його Королівської Величності і Річ Посполитої.

Іван Виговський, Гетьман Військ Запорозьких, власною рукою іменем усього війська. —

Людвик Казимир Євлашевський, Кашелян Смоленський, Комісар Його Королівської Величності і Річ Посполитої. —

Таємна декларація гетьмана Івана Виговського. Вона звучить ось як:

"Декларація Вельможного Івана Виговського, гетьмана Військ Запорозьких на деякі пункти, описані в Комісії, укладеній під Гадячем, подана ним при закінченні цієї комісії.

На пункт, в якому Війську Запорозькому дозволено число шістдесят тисяч, при виконанні його треба розуміти, що цю цифру дозволено з огляду на теперішній час, щоб чернь не утруднювала згоди з цього приводу, коли б її зменшено під цю пору. В дійсності після того як війна з московським царем заспокоїться, в реестрі не має бути більше 30 тисяч, а наємного 10 тисяч, з тим, щоб наємне було під владою тільки теперішнього гетьмана. —

Чауського полку з Білої Руси і козаків з інших місцевостей на Білої Русі зараз не можна випровадити з огляду на небезпеку, щоб вони не перекинулися до московського царя. Але після закінчення війни з царем Ясновельможний Гетьман повинен вивести всіх козаків з Білої Русі і Литовського Великого Князівства.

Передача церков і маєтків має відбутися на протязі півроку після того як духовний і шляхетський стан вінчання вернуться до своїх маєтків. —

Для внутрішньої безпеки і скорішого виведення Москви з Києва Король, Його Величність, пішле Гетьманові Військ Запорозьких чужоземного війська зараз тисячу, а якщо буде треба більше, то хоч і п'ять тисяч, з яким Тетеря поспішиш якнайскорше. Хліб тому військові Вельможний Гетьман Запорозький визначить біля Білої Церкви (прописано рукою Виговського: або де буде вважати за додініше). —

Всі залоги між Случчю і Горинню Гетьман зносить зараз і видасть універсал, щоб вийшли.“ Підписано: Іван Виговський в. гетьман в. кн. Руського. — печатка.

На ці акти другого дня, 7/17 вересня, зложив гетьман присягу у такій формі: “Я, Іван, своїм і усього Війська Запорозького іменем, присягаю Всемогучому Богові в Тройці Святій Єдиному на те, що я з Військом Запорозьким у всім буду справуватися згідно з Комісією, яку я встановив з вельможними п. п. комісарами своїм іменем і іменем Війська Запорозького і наступники мої — гетьмани Руських військ — також будуть справуватися з військом. Так мені Боже поможи і мука Христова. А ця присяга буде дійсна, коли виконують присягу король і вичислені особи. Підпис: Іван Виговський, гетьман в. кн. Руського.”¹²⁾

Козацькі старшини присягали, що будуть вірно служити польському королеві і польській державі, будуть їх слухати і їх обороняти, що відступають від чужих протекцій і їх зрікаються, зокрема зрікаються московської протекції і від неї відступають, що не будуть приймати посторонніх посольств і їх відправляти вез відома короля та що будуть спільно обирати короля і виступати проти всяких бунтівників.

Так виглядав цей славетний Гадяцький логовір за оригінальним офіційним текстом. Щоб його проаналізувати і належно його оцінити, треба перш за все устійнити деякі історичні факти, які попередили складення цього договору. Вони такі:

1. У висліді всенародного повстання українського народу проти польського панування на українських землях і проти тих страшних утисків, що їх зазнало українське населення від польськихмагнатів і польської шляхти, та світих побід Українців над Поляками 1648 і 1649 р. під проводом великого гетьмана Богдана Хмельницького була відновлена по кількох сторіччях українська держава.

2. Поляки у своєму імперіялістично-загарбницькому засліпленні, політичній короткозорості не хотіли погодитися з фактом втрати України, яка була для них колонією і предметом хижакської господарки та експлуатації фізичних сил народу, зірвали складену з нею Зборівську угоду (1649) і підступно напали на українські землі. Нова війна з Поляками примусила гетьмана Богдана Хмельницького скласти мілітарний союз з московським царем Олексієм Михайловичем в Переяславі 1654 р. Метою того союзу була з однієї сторони оборона українських земель перед польською агресією, а з другої сторони визволення західно-українських земель, що ще оставали під польською окупацією. Однак Москва, яка, зрештою, незабаром погодилася з Польщею, намагалася перетворити складений з нею мілітарний союз в той спосіб, що Україна повинна бути підлеглою, хоч і автономною частиною московського царства. Гетьман Богдан Хмельницький, зрозуміло, на таку інтерпретацію

¹²⁾ Підписи Виговського на таємній декларації і роті присяги вказують на те, що Україна мала об'єднатись з Польщею під назвою Великого Князівства Руського. Це перша згадка про те, бо в договорі цього нема.

союзу не годився і, щоб позбутися московської агресії, почав оглядатися за новими союзниками, щоб розправитись з Москвою, на випадок потреби, навіть збройною силою. З тою метою був підготовлений мілitarний союз з Швецією. Москва, довідавшись про плани Гетьмана, поставилась агресивно до нього. Вона вислава на Україну своїх агітарів, завданням яких було бунтувати народ проти Гетьмана. Передчасна смерть не дозволила гетьманові розправитись з Москвою. Він помер дня 6 серпня 1657 р.

3. Після смерті Богдана Хмельницького і резигнації з гетьманства його сина Юрія, був обраний гетьманом Іван Виговський, який пішов шляхом, що його був визначив Б. Хмельницький. Він не визнавав московських претенсій до України, а також і її протекторату над Україною, який зрештою за Переяславським договором їй не прислугував. На Раді в Корсуні, де власне обрано дня 25 жовтня 1657 р. Івана Виговського гетьманом України, оформлено підготовлений ще за життя Хмельницького союзний договір з Швецією. На підставі того договору шведський король Карло X. Август зобов'язався добитись визнання незалежності України Польщею, приєднати до незалежної України всі західно-українські землі, що ще були під польською владою, і пересунути її кордони аж до Пруссії. Від Литви мали перейти до України два воєводства: Берестейське і Новгородське. Крім того на Раді в Корсуні був відновлений мілitarний союз України з Татарами.

Ясно, що така політика нового гетьмана не була до вподоби Москві. Вона хоч і визнала Виговського гетьманом України, то однаке повела проти нього широку агітацію. Під впливом цієї агітації та ще різних подарунків, до соболів включно, полтавський полковник Мартин Пушкар, який і сам мріяв про гетьманську булаву, вчинив явний бунт проти Виговського. Щоправда, Виговському вдалося при допомозі Татар приборкати бунт і знищити Пушкаря, який поляг в бою під Полтавою, але він зрозумів, що Україні не по дорозі з Москвою і якщо він скоче зберегти окремішність і державну незалежність України, мусить зброєю розправитись з Москвою. Маючи це на увазі, він почав переговорювати з Поляками, які слали до нього своїх послів і готові були піти на уступки, щоб тільки відзискати Україну.

У висліді тих переговорів складено і підписано Гадяцький договір. —

Позиція українського співконтрагента була при переговорах взята і нерівна. Україна, щоправда, була державою, отже повинна була бути рівнопорядним і рівноправним контрагентом, але воно так не було. Польща не визнавала України державою і вважала її і дальше свою провінцією, яка притиснена різними кривдами і утисками на деякий час була відірвалась від своєї польської батьківщини, але тепер знову з доброю волі і без натиску хоче до неї повернутися. Поляки розуміли дуже добре, що за цей добровільний поворот треба піти на деякі уступки в користь України, але вони теж знали, в якому положенні знаходиться Україна з гетьманом, що вона не може гороїжитись і ставити великих вимог і тому, хоч вони годилися на уступки, але ті уступки так обмotalи різними додатками і застереженнями, щоб закріпити свою владу над Україною і мати вирішальний вплив на все життя — політичне, соціальне, економічне, а навіть і культурне і всім керувати по своїй вої. І власне ті застереження, ті додатки, створили з договору занадти проти інтересів України і українського народу, а ідеал державної незалежності, яккаже М. Стадник, приодягли в грубу шкіру цілковитої

залежности від Польщі. Польща поклала отже, каже даліше Стадник, свою руку на все життя українського народу.¹³⁾ З великих державних плянів Хмельницького, підкреслених так виразно ще в Корсунськім договорі Виговського з Швецією, тут лишилася, каже другий наш історик В. Липинський, сама тільки ідея: Велике Князівство Руське, визнане і акцептоване Гадяцьким трактатом. Але нещасливий принцип угоди опутав і обезвладнив цю велику ідею цілим рядом застережень і додатків.¹⁴⁾

Метою останніх років, а навіть останніх днів життя Б. Хмельницького, було закріплення української державності, визволення західньо-українських земель з-під польської влади і об'єднання їх в одній українській суворенній державі під одним володарем, українським гетьманом. Ця сама ідея просвічувала і договорові з Швецією. —

Тепер те все забулось. Правда, українські посли на Сейм у своєму письмі, в так зв. "Екзекуції пактів гадяцьких", домагалися утворення окремого, удільного, Князівства Руського і приєднання до нього в Короні воєвідства Волинського, Руського, Белзького і Подільського, тобто західньо-українських земель, а в Литовському Великому Князівстві Пинська, Стародуба і Овруча, але все те обтято, бо Поляки на те не дали своєї згоди. Під територіальним оглядом Гадяцький договір повернув до Зборівської угоди. Територію України, що мала увійти в федерацію Польщі і Литви і творити федеративну Річ Посполиту, як її третій член під назвою Руського чи Великого Князівства Руського, обмежено тільки до трьох наддніпрянських воєвідств: Київського, Брацлавського і Чернігівського, що становило приблизно $\frac{1}{3}$ частину українських земель. Отже $\frac{2}{3}$ частини українських земель грабила Польща і включала в склад польської держави, т. зв. Корони. Тільки релігійна автономія, яка за договором признавалася православній церкві, православній релігії, бо унія мала бути скасована, простягалася на всі українські землі і то, як в польській Короні, так і в Литовському Великому Князівстві і сягала так далеко, як далеко сягала руська мова.

Пунктом про релігійну автономію починається договір. Православну віру зрівняно в правах з католицькою. Православні вірі і православному духівництву признавалось всі ті права і привілеї, які вони мали у минулому і з якими Україна-Русь приєдналась до польської держави, а фактично була насильно проти волі українського народу включена 1569 року до Польщі. На підставі Гадяцького договору упадали всі ті обмеження, якими була окутана православна церква. Богослужби можна було виконувати свободно і то не лише в церквах, але прилюдно в процесіях. Священики могли тепер відвідувати хворих з святыми дарами, ховати померлих з процесіями, чого не можна було робити давніше.

Церкви і маєтки, що були надані на православні церкви, мали непорушно оставатись за православними. Вони набували право будувати нові церкви, відновляти і ремонтувати старі, фундувати монастири. На протязі лівроку після складення присяги вірності польському королеві і польській Речі Посполитії козацькими полковниками і іншою козацькою старшиною православні церкви мали бути подані до реєстру комісарами, що їх мали визначити обидві сторони. Київський православ-

¹³⁾ М. Стадник. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка в Києві, кн. VIII, Київ, 1911, стор. 24.

¹⁴⁾ В. Липинський "Z dziejow Ukrainy", Krakів, 1912 ст. 595.

ний митрополит і п'ять епископів: луцький, львівський, перемиський, холмський і мстиславський мали засідати в Сенаті з прерогативами і правом свободно промовляти, як засідають в Сенаті духовні римського обряду. Та хоч духовні, як римського обряду, так і православного, були зрівняні, то однаке признавалось першенство духовним римського обряду. Київський митрополит мав займати друге місце за львівським латинським арцибіскулом, а православні епископи за латинськими бі скулами їх повітів. Православне духовництво підчинялось юрисдикції тільки своїх ластирів, своїх зверхників.

Так виглядала ця релігійна автономія. Безумовно була це позитивна сторінка договору. Треба однаке мати на увазі, що релігійні справи були унормовані ще 1632 р. за короля Володислава IV, отже втратили на своїй гостроті. Ale зрівняння в правах православної релігії і православної церкви з католицькою релігією і католицьким костьолом та привернення прав православній релігії, які вона мала за давних часів і в моменті приєднання українських земель до Польщі, а вкінці поширення релігійної автономії на всі українські землі, були в Польщі важливим здобутком. Невідомо тільки, як ця релігійна автономія була б переведена в практиці. Відомо, що Поляки не додержували своїх зобов'язань, і ті навіть за існування версальської польської держави.

Скасування унії викликало сильну опозицію в Соймі. Два рази висилано Перетятковича, секретаря Беньовського, до Виговського в справі вицофання домагання про скасування унії або певної зміни його. По торках прийшло до згоди, що унії не буде тільки у Чигирині, Переяславі, Корсуні і в Білій Церкві. Коли однаке прийшло до остаточного вирішення цієї справи, Сойм ухвалив скасування унії.

Немає ніякого сумніву, що згода Сойму на скасування унії була подиктована релігійними і національно-політичними мотивами. В тексті першої редакції було сказано, що унія, яка викликувала досі заміщення в Річ Посполитій, касується, як в Короні так і в Литовському Великому Князівстві і хто хоче нехай повертає до римського, а хто хоче до греко-католицького Богослуження. Поляки могли сміло полагати, що уніяти не перейдуть на православну віру, а перейдуть на римський обряд. Вони знали і те, що з переходом на латинський обряд спольонізуються, як це сталося пізніше на Холмщині і Підляшші, коли 1875 р. була скасована холмська уніяцька дієцезія, а водночас була скасована і заборонена унія. Немає сумніву, що Сойм, маючи на увазі польський національний інтерес, дав свою згоду на скасування унії і затвердив договір щодо цього пункту в редакції, в якій предложено. Унія була скасувана у цілій польській державі.

До позитивної сторінки договору треба зарахувати також пункти про школи і амністію. За договором мали постати в Україні дві високі школи, академії, з правом польської Академії в Krakovі. Одна з них високих шкіл мала існувати в Києві, а друга в іншому місті, яке окажеться відповідне для високої школи. Зроблено два застереження щодо тих академій. Договір застерігав, що в тих академіях не можуть бути професорами, магістрами і студентами особи, які належать до одної з сект: аріянської, кальвінської або лютеранської. Друге застереження відносилося до інших шкіл у тому самому місті. Там, де існувала академія, не могла знаходитися інша школа, щоб не було нагоди до бійок поміж студентами тих різних шкіл. Дозволявалось також закладати гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно. Наука в школах мала провадитись свободно. Так само дозволялось

друкувати всік книжки про релігійні контроверсії з тим однаке застереженням, щоб у них друках не було пасквілів на короля і його образи.

Амнестія мала бути загальна і обхопити всі шари населення, нікого не виключаючи з-під амнестії. Всі без винятку провини були даровані. Все, що сталося під час війни, ішло у вічне забуття. Не вільно було иститися панам над своїми підданими, що приєдналися до козаків або повстанців та брали участь у війнах з Поляками. Касувались процеси про видання підданіх, за наїзди, забране майно, шкоди за подіяні під час війни, і то без огляду на те, в якому суді ці справи знаходилися. Касувались навіть вироки, декрети, що бли видані в трибуналах, зокрема коли ці справи відносилися до воєводств Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського. Навіть сам король не мав права притягати до відповідальності за такі чи інші вчинки, доконані під час війни, навіть за злочин головної зради.

Касувалися також і всі кадуки, тобто конфіскати майна осіб, зокрема шляхти, що приєдналася до Козаків або Шведів. Конфісковані маєтки мали повернути до своїх попередніх власників, і то навіть у тому випадку, коли б в книгах того чи іншого суду були вписані інші власники, що були випросили собі ті маєтки для себе і на тій підставі вписані до судових книг як їх власники. Такі вписи анулювалися і елімінувались з судових книг. Касувалися врешті і інфамії, тобто позбавлення чести осіб, що були перейшли до ворога, до Козаків або Шведів. Хто поважився закинути другому зраду після амнестії підпадав інфамії, а коли б це стало відоме, належало перевести строге слідство з обидвох сторін. Зроблено ще одно дуже важливе застереження, а саме: коли б прийшло до угоди з московським царем, то король, коронні стапи і Литовське Велике Князівство мали подбати про те, щоб не порушено доброго імені Гетьмана і Війська Запорозького, а також не порушено постанов договору.

А тепер треба нам зайнятись державно-політичною сторінкою договору, щоб визначити державно-правне становище, яке мала зайняти Україна після її об'єднання з Польщею. Перш за все треба звернути увагу, що ця найважливіша сторінка договору зіпхнута на сам кінець, а не поміщено її на початку договору, як це звичайно водиться.

В історіографії нема однозідності щодо цієї проблеми. Польські історики в основному позитивно оцінюють Гадяцький договір. Деякі порівнюють його з Люблінською унією, хоч не заперечують, що існують і зasadничі різниці. Більша розбіжність поглядів на Гадяцький договір існує серед українських істориків. Звичайно це помітне між старшими і молодшими істориками, хоч і між молодшими існують історики, які поділяють погляди старших істориків. У цій власне групі істориків так само, як і у польських, зустрічаємося з поглядом, що Гадяцький договір створював польську федеративну Річнопосполіту, яка мала складатись з трьох самостійних держав, об'єднаних особою польського короля, Сойном і Сенатом. Виходячи з такого заложення, ті історики добачують у цьому великий політичний розум, а сам договір розглядають як ідеал політичного міжнародного договору. Україна мала бути, на думку тих істориків, третім рівноправним членом федерації і як самостійна держава мала виступати під назвою "Велике Князівство Руське". У другій групі істориків, яка не поділяє цього погляду, Україна за постановами Гадяцького договору зводилася до польської провінції з певними автономічними правами.

Першим істориком, що заговорив про Гадяцький договір, був

польський історик Веспазіян Коховський. На його думку об'єднання України з Польщею за постановами договору — це реінкорпорація України до організму (тіла) Корони. Але Коховський говорить також і про Князівство Руси. Він каже, що Князівство Руси за зразком Литви мало мати маршалків, канцлерів і підскарбіїв та інших урядників, а всі вони мали бути грецької релігії, походили із шляхетського стану з воєвідств Київського, Брацлавського і Чернігівського, бути обраними за прийнятим звичаем і затверджені королем. За поглядом Коховського згадані три воєвідства мали творити Князівство Руси і мали мати своїх вищих урядовців та інших, а то все мало бути за зразком Литви.¹⁸⁾

Другий польський історик Ваврикі Ян Рудавський говорить ясніше про Князівство Руси. Він каже, що з Палатинату, тобто земель воєвідств Київського, Брацлавського і Чернігівського, що їх завоювали козаки і фактично ними володіли, мало бути утворене окреме Князівство Руси за зразком унії Великого Князівства Литовського та що козаки мали мати у майбутності вищих урядників, маршалків, канцлерів і підскарбіїв та інших. В іншім місці Рудавський каже, що козаки визнані свободним народом.¹⁹⁾

За тими істориками пішли пізніші історики. В цей спосіб повстала гіпотеза, що Україна федерувалась з Польщею, що Гадяцький договір створював польську федеративну республіку, яка мала складатися з трьох самостійних держав, об'єднаних особою польського короля та що Україна мала бути третім рівнорядним і рівноправним членом федерації. За тим пішли з українських істориків М. Костомарів, В. Антонович, Орест Левицький, Д. Дорошенко та деякі інші.

Микола Костомарів назвав Гадяцький договір "славним" а про його ініціаторів і промоторів сказав таке: "Гурток значних людей, що підіймалися над масою освітою і розумним поняттям громадського ладу, зложив проект організації козацької України в формі республіки, федеративно звязаної з польською Короною і В. Кн. Литовським. Зложено славну Гадяцьку умову. Читаючи її, ви знайдете в її статтях так багато доброго, що виявляє ясний розум і широкий світогляд авторів, що жаль бере, чому воно не здійснилось і чому народ одних із тих доброчинців своїх прогнав, інших побив". Про гетьмана Виговського Костомарів каже, що він тримався початково твердо і навіть грозив іти на поляків війною, але пізніше зм'як. Сам Гадяцький договір Костомарів, характеризує у своїй праці "Гетьманство Виговського" ось як: Постанови Гадяцького договору відносилися до чотирьох справ: державного значення України, внутрішнього ладу, віри і просвіти Україна, то є землі, які входили в склад тодішніх воєвідств Київського, Брацлавського і Чернігівського, становилася вільною і незалежною державою ("страною"), об'єднаною з Польщею під назвою "Великого Князівства Руського" на правах Великого Князівства Литовського, так що Річ Посполиті мала творити союз рівних між собою і однаково свободних республік. Всі ті три народи, тобто Поляки, Литовці і Українці, мали спільними силами здобути береги Чорного моря і відкрити вільну навігацію на ньому. Також всі ті три народи мали собі взаємно помагати в війні, і то навіть з Москвою на випадок, коли б московський цар відмовився повернути належні Річ Посполитій землі. На випадок коли б Москва об'єналася з Польщею, договір про цілість Великого Князівства Руського

¹⁸⁾ *Wespasianus Kochowski. Climaster Secundus. Liber IV. Crakowiae, 1688, ст. 318.*

¹⁹⁾ *Rudawski Laurentius Yohannes, Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV. Varsaviae et Lipsiae, 1775, ст. ст. 418 і 442.*

мав бути непорушним законом і тоді Московське Царство увійшло б в той союз слов'янських народів як четверта об'єднана держава. В середині Великого Князівства Руського все мало мати вигляд самостійної держави. Найвища законодатна влада мала випливати з національних зборів депутатів, що їх обрали громадянини трьох воєвідств, які увійшли до Великого Князівства Руського. Виконна влада мала знаходитися в руках гетьмана, обраного на час його життя вільними голосами станів і затвердженого королем. Гетьман заразом мав бути першим (головним) сенатором трьох воєвідств і громадянським управителем Великого Князівства Руського, яке мало мати свою скарбовість, своїх державних урядників або міністрів, канцлерів, маршалків, підскарбіїв і інших, своє військо 30,000, пани не мали тратмати біля себе надвірні команди. Згадує теж Костомарів і про нобілітацию.¹⁷)

Так виглядав Гадяцький договір в очах Костомарова. Але Костомарів не звернув уваги, що це тільки політура, шумні назви без реального змісту. Коли б Костомарів заглибився у постанови договору, перевів їх аналізу, був би побачив, що із змісту окремих постанов договору випливає зовсім що іншого, але про це буде далі мова.

Також і В. Антонович бачить самі позитиви, не аналізує змісту окремих постанов договору, не викриває їх негативних сторінок. Ясно, що Антонович, спираючись тільки на зовнішню сторінку договору, а не заглиблюючись в їх істоту, міг говорити, що "з боку Польщі робилися для України великі поступки з національного погляду. Україна являлася державою в справах внутрішніх вільною і незалежною, з'єднаною з Польщею під назвою В. Ки. Руського. Усі уряди мусили займати тільки місцеві люди, Русини. Великі уступки робить Польща і в просвітній сфері. Добилися згоди на те, що скрізь по Україні вільно було закладати друкарні, друкувати книжки без ніякої цензури. Крім того мали заснуватися на Україні два університети, але народ не міг прийняти ідеалу Виговського і товаришів.¹⁸)

Позитивно поставився до Гадяцького договору і Орест Левицький. Він у своїй праці "Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.", що була поміщена в "Университетских известиях", № 5, Київ, 1874 р., в примітці під "1" на сторінці 381 каже, що гадяцькі статті свою широтою, глибоким і многостороннім нормуванням всіх сторін громадського життя (включно до торговлі, промислу, просвітні науки і т. д.) стоять без порівнання вище вузької односторонньо-військової конституції, що була надана Україні статтями Богдана Хмельницького і з більшими або меншими змінами повторювалася у всіх статтях наступних гетьманів.

До речі завважимо, що найбільше істотна і водночас найбільше розумна частина проекту Гадяцьких статей належить діяльності знаного вже нам, як по європейському освіченому Українця, Юрія Немирича і що навіть сам гетьман Виговський не спромігся піднести на стільки, щоб стати на рівень повної безкористливості в такій важливій справі, як вироблення і переведення проекту політичного і соціального життя рідної країни, і бути співробітником Немирича. Беньовський поносить своєму урядові, що Виговський дбає головно про це, щоб він і Його дім були певні ласки короля, що навіть не згадує про козаків і таким чином усуваються еретичні думки, які зродилися в голові Немирича,

¹⁷) М. Костомарів. "Гетьманство Виговського". Основа з 1861 р. кн. 4 і 7.

¹⁸) В. Антонович. Історія козаччини.

без відома Виговського.¹⁹⁾ Ясно, що тими еретичними думками, які зродилися в голові Немирича, були думки про повну і справжню автономію України, якої власне він домагався.

Орест Левицький ще тоді молодий студент університету в Києві, не розглядав договору, що зрештою він сам говорить, а тільки висказав свій погляд про нього, поділяючи думки і погляди Антоновича і його окружения.

Дмитро Дорошенко пішов слідами Костомарова. Його тези покриваються з тезами Костомарова і є майже дослівним їх повторенням. Дорошенко каже, що "Гадяцький договір передбачав перебудову польської Річпосполітої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви і України".

За Дорошенком, перший пункт договору постановлював, що Україна в межах воєвідств Київського, Брацлавського і Чернігівського стає вільною і незалежною державою під назвою "Великого Князівства Руського". Всі три народи творять три вільні республіки, об'єднані між собою лише спільного короля, всіма трьома спільно вибраного. Всі три народи мають спільними силами здобути береги Чорного моря і відкрити на ньому вільну навігацію. Вони мають взаємно собі помагати в війні, навіть проти Москви, якщо вона не поверне забраних нею литовських і білоруських земель. На випадок згоди Москви з Польщею, Москва може бути прийнята, як четвертий член слов'янської федерації.

Найвища законодатна влада належала національним зборам депутатів від усіх земель Великого Князівства Руського. Виконавча влада належала гетьманові, вибраному на все життя й затвердженому королем. Велике Князівство Руське діставало свій найвищий судовий трибунал із діловодством українською мовою, свій власний скарб (фінанси), свою монету і свою армію: 30000 козаків і 10000 регулярного найманого війська. Військо ані Польщі, ані Литви не мало права входити на українську територію, а коли б у разі негайної потреби ввійшло, то ставало під команду гетьмана. Шороку гетьман мав потагавти королеві реестр по 100 козаків із кожного полку для настання їм набілітності, себто шляхетської гідності.²⁰⁾

Дорошенко бачить в Гадяцькому договорі самі позитивні стопінки. Але тези Костомарова і Дорошенка не знаходять підтвердження в постановах договору, про що буде мова далі. Дуже влучну характеристику Гадяцького договору дав Вовк-Карачевський. Він каже таке: "Здавалось — договір дуже і дуже корисний, чого й бажати. Нічого начебто не забуто, все застежено, а побачимо, що не тільки його не здійснено, а він загубив свого автора, видно чогось йому бракувало, щось забули — а забули саме найголовніше: нарід. Договір був корисний для старшини, з цього погляду він бездоганний, але про нарід ні слова, ані слова про урегулювання відносин, ні слова про полегшення становища народу".

До державно-політичного ідеалу підносить Гадяцький договір проф. Антін Васілевський. Він твердить, що "цей ставний трактат буде завжди пам'яткою слави Річпосполітої. Бо він був актом історич-

¹⁹⁾ Орест Левицький. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. Университетские Известия. Киев. 1874, ст. 381, прим. 1.

²⁰⁾ Проф. Д. Дорошенко. Нарис Історії України. Том II. Варшава-1933, ст. 63.

ної справедливості щодо руського народу, реставрації польської згідності, що привела до унії з Прусією, Литвою, Курляндією і т. д. Руська народність овійна під протекторатом Польщі духом просвіченою народу, дозрівала і набуvalа свідомості свого значення і домагалась його признання актами. Польська великомогутність спутана пристрастями, але ще не згасла — дала то Русі. Тільки сліпий запал міг припустити, що поруч раптового зросту Москви Польща зможе обйтись без щирої помочі руської народності і ті, що думали, бажали зробити з неї забороло проти Москви — фортецю, обсаджену кількома (а тепер уже кільканадцятьма) міліонами вояовничого народу, що переможними боями здобув собі право на самостійність. Його відродження могло бути заразом і відродженням Польщі, зобов'язаної до вічності Виговському, Беньовському, а перед усім королеві за досягнання такого великого діла".²¹⁾) Тут треба відмітити, що цей погляд Василевського поділяють в більшості польських істориків ще і сьогодні. Для Поляків Гадяцький договір, це вершок політичного розуму і політичної справедливості. Для тодішніх Поляків уступки, що їх робила Польща Українцям, були так великими, що їх вважали неімовірними і неможливими. Це і було причиною опозиції щляхти в Соймі. Вони просто твердили, що на Українців спадають збоку Поляків самі благодійності.

Новіші українські історики перестали дивитись на Гадяцький договір очима польських істориків і українських старшої школи та деяких новіших істориків. Іх не манить політура договору. Вони підходять до справи критично, розглядають критично кожний пункт, не задовільняються зовнішнім враженням, а вникають в саму істоту справи, маючи на увазі мету договору і наслідки, які він був би спричинив, коли б став діяти. До тих істориків, що критично підходять до Гадяцького договору, аналізують його постанови, викривають його недоліки, належать: згаданий вже Вовк-Карацевський, Василь Герасимчук, М. Стадник, В. Липинський, М. Грушевський.

При розгляді політичної сторінки договору муситься взяти до уваги політику Польщі, яку вона провадила на сході від Люблинської унії з 1569 р. почавши, і ту ролю, яку вона відіграла. Несліпним для безстороннього і об'єктивного історика є факт, що Люблинська унія була трагедією для Східної Європи, а можна навіть сказати, що вона була нещастям і для самої Польщі. Поляки після Люблинської унії захопили величезні чужі території і почали грati родю великої держави. Але це була тільки ілюзія, якої Поляки у своєму великородзяному засліпленні не бачили і навіть не здавали собі з цього справи. Польща територіально могла робити враження великої держави і створити таку ілюзію, але всередині був це фактично кольос на глиняних підвалах. Філяри, тобто стовпи, на яких спочивало державне склепіння цього кольоса, не мали жадного реального опертя. Вони були построєні на чужих землях і фактично ввесіли час висіли у повітря. Польща не мала ані духових сил, ані матеріальних засобів, а головно не мала знання, просто не вміла, не мала політиків, державних мужів, не мала відповідних людей, щоб опанувати набуті, а фактично заграблені території, завести на них територіях державний лад, правопорядок і правосуддя, запевнити кожному спокій, безпеку і справедливість, а навпаки кинула населення, що жило на тих землях, на ласку і неласку,

²¹⁾ Antoni Wasilewski. *Historia wyzwolonej Rzeczypospolitey*, Krakow, 1870, ст. 27.

просто на поталу польських магнатів і їх прислужників, польської шляхти, позбавляючи його всяких людських і Божих прав і всякої правної охорони. Крім того, Польща, польська Річ Посполита, не творила якоєї сціленої держави, у якій король мав би якусь владу і правив нею, навпаки польська держава — це був конгломерат магнатських і шляхетських володінь. Кожний такий магнат вважав себе справжнім володарем у своїх володіннях, паном життя і смерті своїх підданих, безправних панщинних кріпаків, положення яких не різнилося від положення римських невільників, і крім власної волі не визнавав жадного іншого, навіть державного правопорядку. Але чи не найважливіше було те, що Польща не мала політиків, а через те саме не було якоєї певної плянованої політики. В Польщі по суті державна влада не провадила державної політики, а провадила її шляхта на своїх провінціальних сойміках. Це і було причиною, що польська політика була принагідна, хаотична, безплянова, а навіть авантурнична. І Польща, хоч територіально була велика і робила враження великої держави, фактично була малою, неміцькою бідною державою з пустими державними касами. Що більше Польща не була спроможна дати населенню належного забезпечення перед нападами Татарів і Турків. Набір війська залежав від постанови шляхти. Вона теж схвалювала податки на військо, на Його утримання, а відомо, що шляхта не радо ухвалювала податки на державні потреби. Ясно, що серед таких відносин не було ладу в Польщі, не було правопорядку і кожний робив, що хотів. Ці відносини були також причиною, що Польща не мала впливу на події, які відбувалися в Західній Європі, а навіть у її сусідів. Польща просто відсепарована від світа жила ілюзією своєї великороджавності, хоч всередині точила її невилічима хвороба, яка вимагала тяжкої операції, а на це вона не здобулась. Кілька ліття війна ці відносини ще погіршила.

Так представлялась Польща в моменті складення Гадяцького договору. Коли б вона була мала хоч трохи політичного розуму, якого однакче не мала, не була б провадила так осоружної політики, яку провадила в таборі під Гадячем, а пізніше в Варшаві. Польща хіба прекрасно знала, що український народ, який морем пролитої своєї крові добув собі волю і державну незалежність, не продасть її за миску сочевиці зnenавидженим полякам і не наставить своєї спини під невільниче польське ярмо. Не може бути теж ніякого сумніву, що Польща знала прекрасно і те, що Москва, яка вважала Україну своєю новою провінцією, частиною своєї держави, не буде спокійно сидіти і з заложеними руками дивитися, як гетьман України кувається з польськими панами.

Серед таких умов здоровий політичний розум наказував Польщі визнати державність України в цілій її повноті, приєднати до неї всі українські землі в етнографічних границях, як далеко ссягає руська мова і з цією так об'єднаною і зорганізованою державою скласти справжній договір про справжню, а не фіктивну Федерацію. Мало б це подвійне значення і подвійну користь. Воно усунуло б ґрунт з під пропаганди ворогів Виговського, що він запродає Україну ляхам і хоче запровадити знову колишні пансько-шляхетські порядки, що він є ворогом народу і прислужником польських панів. Скріпило б це позицію Виговського не тільки серед козацьких старшин, але також і серед народу. Друге значення так створеної Федерації було б далеко важливіше і обхопило б широкі горизонти. Федерація Польщі, Литви і України створила б силу, з якою не могла б конкурувати жадна інша сила на сході Європи.

Але абсурдна імперіялістично-загарбницька політика, мегаломанія, все те зруйнували, все знівечили. Польща засліплена у своєму імперіалізмі і мегаломанії не створила української держави, у якій були б об'єднані всі українські землі, а навпаки прилучила безпосередно до польської держави воєвідства Подільське, Руське, Волинське і Белзьке, тобто Поділля, Галичину, Волинь, Холмщину і Підляшшя, хоч українські посли на Сойм домагалися приолучення тих земель до східніх воєвідств: Київського, Брацлавського і Чернігівського. Але Поляки вважали таке домагання еретичними думками Юрія Немирича, як писав про це Беньовський королеві. Посли домагалися теж створення з тих всіх воєвідств Руського Князівства. Та всі ці здорові і справедливі домагання українських послів були киданням гороху до стіни. Польща на все те була глуха і не бачила, що копає могилу під собою. Польща не тільки не пішла на жадні уступки, але ще і сам Гадяцький договір різними обмеженнями, додатками та таємною декларацією Виговського допрощавали до абсурду. Але Поляки воліли викликати опозицію проти себе цілого українського народу, провалити Виговського, як відступити від своєї імперіялістично-загарбницької політики. Імперіалізм і мегаломанія взяли верх над здоровим політичним розумом.

В кожній польській історії і енциклопедії пишеться, що Україна в складі трьох воєвідств: Київського, Брацлавського і Чернігівського, приступала до федерації з Польщею, як окрема держава під назвою "Великого Князівства Руського". Але про це нема навіть загадки в договорі ані у якомусь іншому документі. Навпаки в договорі сказано ясно, широко і відверто, що "всі Річ Посполита народів, польського, литовського і руського і провінцій принадлежних до них, привертаються до первісного стану, так як було перед війною, це є, що ті народи мають оставати непорушно в своїх границях, в свободах, як були перед війною". Відомо, що перед війною не було ніякого великого князівства Руського. За договором мав бути встановлений той стан, який існував перед війною. Польська Річ Посполита народу польського, литовського і руського відновлялася такою, якою була перед війною. Відновлялися про те і всі ті умови і відносини, які існували на Україні перед війною. Сказано ясно.

Про це, що Україна приєднувалась до Польщі під назв. "Вел. Князівства Руського" ми довідуємося з підпису Виговського на його таємній декларації і на роті його присяги. Його підпис ззвучить: "Іван Виговський, гетьман в. кн. Руського". Також говориться про велике князівство Руське в письмі козацьких послів на Сойм. Але не говориться про це в договорі. В договорі тільки в одному місці сказано, що комісію підтвердили присягою комісари і гетьман Князівства Руського. Але це назва без реального змісту. Що козацькі посли домагалися і добивалися "князівства абсолютно руського", то про це говорить Голінський, але поляки не дали на це своєї згоди. Не говориться також в договорі про українську державу як таку, а говориться постійно тільки про три воєвідства Київське, Брацлавське і Чернігівське. Ніде в договорі не сказано, що ті три воєвідства творять державний організм. Цю проблему обмінено спрітно в договорі. Правда, ці три воєвідства мали бути під владою козацького чи руського гетьмана, а навіть мали мати свого канцлера, маршалка і підскарбія та інші уряди руського народу, але і це справи не міняє. Гетьман на Україні був головою держави. Він займав становище президента в сучасних демократичних республіках, а тільки під час війни ставав диктатором. Гетьман походив все з вибору. Гетьман Богдан Хмельницький вважався справжнім володарем і титу-

лувався навіть "з Божої ласки". І цей так високий уряд гетьмана в Гадяцькому договорі обніжено до ролі держмого сенатора тих трох воєвідств та командира козацького і наємного військ. Зроблено гетьманові тільки ту велику ласку, що він не потребував резидувати при королеві. Була це, отже, наявна понижуюча деградація гетьманського уряду. Гетьман голова держави, з ласки польського короля, польської Річпосполитої, польських станів ставав першим сенатором. Гетьманові відібрано право удержувати дипломатичні зв'язки з закордонними державами, складати з ними договори, приймати їх послів. Коді б зайдов такий випадок, що у гетьмана зявилася чужоземний посол, то гетьманові не вільно було з ним переговорювати, а навпаки мав його відіслати до короля.

В договорі сказано, що Виговський сам добровільно зрікся зовнішньої автономії, тобто права удержувати зв'язки з чужими державами, але ледве чи можна знайти такого наївного, щоб повірив у таку байку. А далі гетьман за договором мав бути у підданстві короля і Річпосполитої, мав їм бути вірний і їх слухати. Гетьман переставав бути вибраним війська, козаків. Його мали обирати стани тих трьох воєвідств, але хто мав творити ті стани, цього в договорі не сказано. Але і ті стани не обирали гетьмана, а тільки чотирьох кандидатів, едектів, як сказано в договорі. З тих чотирьох кандидатів король призначував одного гетьманом. Була це по суті номінація, бо король при такій номінації мав би на увазі не інтерес України, а інтерес Польщі і призначив би такого кандидата, що пішов би по лінії польських національно-політичних інтересів.

З представленого стану речей випливає ясно, що гетьман України, голова держави, тепер за ласкою польського короля і Річпосполитої та складеного славетного Гадяцького договору скотився до ролі королівського урядника, губернатора чи намісника воєвідств Київського, Брацлавського і Чернігівського з правами першого сенатора тих воєвідств. Таке було правне становисько українського гетьмана за Гадяцьким договором. На його утримання, тобто на гетьманську булаву, як ще шумно сказано в договорі, призначено Чигиринське Староство. — А тепер перейдемо до дальших урядів. В договорі сказано шумно, що з огляду на те, що гетьман з Військом Запорозьким і три воєвідства, що були відрівались, а тепер, відкидаючи протекцію чужих народів, добровільно як рівні до рівних, вільні до вільних, шанобливі до шанобливих — теж пуста польська фраза без реального значення — повертаються, король і Річпосполита для певнішого дотримання договору доволяють руському народові мати окремих канцлерів, маршалків, підскарбіїв і інші уряди руського народу. З тих високопарних слів випливало б, що воєвідства Київське, Брацлавське і Чернігівське одержують з ласки Польщі міністерства. Але ця ілюзія зараз зникне і окажеться звичайною облудою, коли візьметься до уваги, що ті канцлери, маршалки, підскарбії не жадні міністри, а тільки звичайні урядовці з шумними назвами і з сенаторськими правами та що вони, як і інші урядники в тих трьох воєвідствах, мали складати присягу за ротою польських державних урядників, отже на вірність і служність королеві і цілій Річпосполитії ще і з тим додатком, що не будуть скріпляти печаткою нічого такого, що було б противне договірному актові, а навпаки берегти чи не порушене постанови договору.

Обсяг дій тих псевдоміністрів був обмежений. До компетенції уряду і канцелярій канцлера належали в воєвідствах Руськім, Київськім, Брацлавськім, Подільськім, Волинськім і Чернігівськім тільки всі лукові надання, що належали в тих воєвідствах до короля. Тут належали

митрополії, єпископії, ігуменства і бенефіції. Це в'язалось з релігійною автономією, що за договором була призначена православній релігії. Судівництво і світські надання були віднесені з їх компетенції в тих воєвідствах, що включалися безпосередньо до Корони. Світські надання допускались, але тільки в воєвідствах Київськім, Брацлавськім і Чернігівськім. В тих воєвідствах належало до канцлера також і судівництво в королівських містах, а також і всякі декрети надворні і соймові.

Коли б вийшло щось з коронної канцелярії або з канцелярії Литовського Великого Князівства, що було б протиєне постановам договору, то це було неважливе, а той, хто набув неважливий привілей, не тільки його тратив, але ще і платив кару 10 тисяч литовських кіп. Суд над такими людьми мав відбуватися в королівському суді за спеціальним реестром.

З того всього, що вже було сказане, виходить ясно, що воєвідства Київське, Брацлавське і Чернігівське за Гадяцьким договором не мали творити державного організму, отже держави, яка пад на ім'я "Великого Князівства Руського" як рівнорядний і повноправний член, приступила б до польсько-литовської федерації. Навпаки, ті три воєвідства мали оставатись польською провінцією, частиною польської Річ Посполитої і творити з нею одно тіло, одну неподільну польську Річ Посполиту. Різнилися вони від інших польських провінцій тільки тим, що мали признали собі внутрішню автономію, хоч ця автономія не була повна, а обмежена різними застереженнями і додатками в користь національно-політичних інтересів Польщі.

"Польща, каже М. Стадник, не лишала найменшої області державного життя, де не запевнила б собі впливу в своїм політичним інтересі. Можемо, каже дальше Стадник, сміло сказати, що розвій державного життя у В. Київському пішов б шляхом її великородзинницького престижу, а Україна все лишилася б простою провінцією, хоч і з титулом В. Київського. Польща творила собі "Остмарк", а ідеал політичної незалежності України приодягся в грубу шкіру цілковитої залежності від Польщі".²⁸⁾

Сенаторські уряди мали бути надавані виключно українській шляхті, але тільки в Київському воєвідстві. В першій редакції це право признавалось також і в Брацлавському та Чернігівському воєвідствах. Але Поляки не дали на це своєї згоди, через що редакція цього пункту уягла зміні. В новій редакції постановлено, що в Брацлавському і Чернігівському воєвідствах мають даватися сенаторські уряди по черзі то одному то другому обрядові. Після православного сенатора мав стати сенатором Поляк-католик. Однак всі сенаторські уряди мали надаватися особам, що походили з тих воєвідств, мали там свої маєтності і були здатні до тих урядів. В такій формі ця постанова увійшла і до офіційного тексту з тим однаке застереженням, що права теперішніх посадочів мали бути заховані і не порушенні.

Договір відкривав свободний і безпечний поворот на Україну всім приватним особам, і то як духовним, так і світських обох народів, тобто польського і українського. Католицькому духовництву відкривався свободний і безпечний поворот до їх біскупств, парафій, каноній і плебаній, а також і до маєтків, що до них належали в воєвідствах Київському, Подільському, Брацлавському і Чернігівському та в Литовському Великому Князівстві, на Білій Русі і в Сіверщині. Забезпечувався свободний і безпечний поворот на Україну і латинським монахам до їх костьолів,

²⁸⁾ М. Стадник: Гадяцька унія, стор. 23-24.

кляшторів, маєтків і фундацій, до тих самих воєвідств і місцевостей, що і світському духовництву. Козаки домагалися, щоб був зборонений поворот на Україну езуїтам, але поляки на це не погодилися. На Україні касувалась унія і Поляки розуміли дуже добре, що після скасування унії відкривається широке поле до поширювання католицизму і польонізації, а польське духовництво, зокрема езуїти були у цьому небуденними майстрами. Польща, отже, забезпечувала поворот латинському духовництву на Україну, щоб під покришкою ратування уніатських душ ширити польонізацію. Зворот і передача святинь і маєтків мала відбутися, як це сказано в таємній декларації Виговського, на протязі півроку після того, як духовний і світський стани повернуть до своїх маєтків. Договір не поминув і польських панів та польську шляхту. Не поминув договір і тих українських панів, що під час війни перебували у Поляків і були з ними заодно. Всі вони мали право повернати їх Україну до своїх маєтків. Ясно, що тут ходило в першій мірі про польських панів і польську шляхту. В цей спосіб привертається стан, який існував перед повстанням, що був причиною повстання 1648 р., а який це повстання, прогнавши з України польських панів і польську шляхту з латинським духовництвом, змело з лиця української землі.

Тепер Гадяцький договір відчиняв знову навстіж браму для польської інвазії і польської колонізації українських земель. Польські пані знову мали з'явитися на українських землях з цілою фалангою підчлененої їм шляхти і іншої служби, а також і та шляхта, що вже мала там свої маєтки. Крім того мали відновитися давні соціальні і економічні відносини, мала відновитися панщина, і народні маси, що клали свої голови за свободу і знищення тих власне соціальних і панщинних відносин, тепер за Гадяцьким договором мали знову накинути невільниче панщинне ярмо. Козацький демократичний устрій, який заведено після повалення польського ладу, а властиво безладу, і з яким українське населення вже зжилось і до нього привычайлось, мав бути скасований, а його місце зайняти шляхетський устрій за польськими зразками і в польських політичних інтересах. Селяни, які вважали, що своєю участю у визвольних війнах з Поляками стали вільні, стали козаками, тепер і мали повернути у залежність панів і стати їх кріпаками. Під впливом польських соціальних відносин і на Україні мали повстати стани, серед яких панівну позицію мала зайняти шляхта і козацькі старшини, що були промоторами Гадяцького договору.

В країному положенні опинилось міщанство. Українські міщани були переважно православні. Православна релігія потягала за собою цілий ряд обмежень. Вони не могли бути магістратськими урядниками, належати до цехів, займатись хатнім виробництвом і т. і. Тепер міщани набували такі самі права і вільності, що їх мали міщани католицької релігії. Всякі, отже, обмеження силу факту відпадали і міщани православної релігії могли бути навіть магістратськими урядниками.

Найбільш одначе здобутки мали осягнути козаки. За ними підтверджувалася всякі їх стародавні вільності, привілеї і їх козацькі звичаї. Козацькі хутори, містечка, domi, були звільнені від всіх тягарів, податків і всяких інших оплат від найбільших до найменших. Козаки, як лицарські люди, не мали платити цел і мит. Вони мали мати своє самоуправління, звільнені від судів старостів, орендарів, панів і їх намісників. Козаки мали підчинятись тільки юрисдикції свого гетьмана. Призначено в договір також і інші матеріальні користі. Вони мали право виробляти всякі напитки, свободно полювати в полях і ловити рибу по ріках та мали користуватись і іншими козацькими пожитками, якими

користувалися давніше.

Але всі ті користі, що їх давав козакам Гадяцький договір, не по-кривались з тими втратами, що вони поносили під політичним оглядом. Перед договором козаки були головними репрезентантами України, а за договором вони, як каже В. Липинський, "з головних репрезентантів України, якими були за Богдана Хмельницького, улягли деградації до становиська окремої військової кляси, міліції, консистенція якої назначувалась тільки в тих воєвідствах і добрах, в яких перебували перед війною."⁹⁹⁾

Найбільше однаке користей з договору мали шляхта і козацькі старшини. Вони зискували домінуюче політичне і соціальне становисько. Вони здобували владу над народом, зокрема над селянами, про долю яких, про полегшення їх положення, про унормування відносин, в договорі не сказано ані слова. Бєньовський писав навіть до короля, що Виговський дбає тільки про це, щоб бути в ласках у короля і забезпечити свою родину, а про народ зовсім не дбає. Чи воно так дійсно було, можна сумніватись. У кожному разі в договорі не сказано нічого про народні маси, про народ, немов то його і не було.— Шляхта мала мати свій окремий трибунал для судження різних справ і то як кримінальних так і поточних з порядком, який собі самі мали уложити. Крім того мали бути окремі судові староства, Овруцьке і Житомирське.

Щоб скріпити шляхточку верству на Україні і захотити до королівської служби, а фактично звязати з Польщею, гетьман мав представити до нобілітації по сто гідних шляхетського стану осіб з кожного польку. Водночас зазначено в договорі, що представленим особам нобілітациє буде уділена без всяких труднощів.

Ясно, що коли заводився на Україні шляхетський устрій за польськими зразками і в інтересі Польщі, то скріплення шляхетського стану новою свіжо нобілітованою шляхтою було просто категоричним наказом. Польща мала у цьому відношенні добру практику з литовських відносин. Вона перевела свій план злуки з Литвою тільки завдяки прихильній їй литовській шляхті, інтереси якої були пов'язані з інтересами Польщі і польської шляхти. (Люблінська унія з 1569 р.). Цю саму практику Польща думала застосувати і на Україні, хоча витворити прихильну для себе шляхетську версту.

В воєвідствах Київському, Брацлавському і Чернігівському могли перебувати тільки українські війська. В договорі зроблено застереження, що ніхто не мав права вводити на територію тих воєвідств ані польського, ані литовського, ані жадних інших чужих військ. Коли б однаке вибухла війна на кордонах згаданих воєвідств і зайшла потреба висилки коронного війська на підмогу, то ті прислані війська мали бути під командою гетьмана.

На випадок війни коронні, литовські і українські (козацькі) війська мали спільно виступати проти кожного ворога. В текстах першої і другої редакції знаходиться застереження, що коли б провадилася війна з московським царем, то українські війська не мали брати участі у такій війні. В офіційнім тексті такого застереження вже нема. Навпаки тут сказано, що коли б московський цар не схотів повернути провінції Річчополітії та ще наступав на Річчополіту, то всі сили як коронні і литовські так і козацькі мають злучитися разом і спільно воювати.

Поміщено в договорі ще і такий постулат, що всі три народи, Поля-

⁹⁹⁾ В. Липинський: *Z dziejów Ukrainy*, ст. 595-598.

ки, Литовці і Українці мають старатися всякими способами, щоб Річ-посполитій вільно було свободно плавати по Чорному морі. Мало б це велике значення не тільки з політичного боку, але головно з торговельного.

В договорі зазначено теж, що він буде підтверджений Соємом, присягою короля і інших польських та литовських достойників, а щоб мав вічну вагу і повагу, буде включений в загальне право, в конституцію, і стане вічним і необхідним законом і за такий вважатиметься. Вкінці зазначено ще і те, що конвокація Київського, Брацлавського і Чернігівського воєвідств буде скликана королівським, отже не гетьманським, універсалом після найближчого Соєму. —

Такий був зміст того славного Гадяцького договору. Україна з державного становиська, яке здобула морем пролитої крові, жертвою життя своїх синів і дочок (бо і українське жіноцтво ішло на війну) з усіх шарів українського народу від шляхти і нижчого духовенства до селян, наймитів, броварників, будників, чабанів, з волі польського короля, польської Річпосполитої і польських станів мала повернути до статусу польської провінції, польського якогось губернаторства чи "Остмату", як каже Стадник, з тою тільки різницею, що ця провінція отримувала куцу і то тільки внутрішню автономію, на яку Польща клала свою руку, щоб все діялось за її волею і в її інтересі. Коли б навіть ту прочинчу охрестили "Великим Князівством Руським" то і тоді її стан не змінився б. До зміни потрібний був додатковий договір або закон,aproбований всіми членами федерації про зміну і надання В. Київському таких прав, що їх мали два другі члени. Про таку зміну не могло бути і мови, бо Польща стреміла не до поширення, а до обмеження і так кущих автономних прав. Це випливає ясно з промови Бєньовського до опозиції. Він сказав виразно, що все те треба робити з огляду на теперішнє походження, але у майбутності буде зовсім інакше. Україна, багата країна з родючим чорноземом, мала стати тереном колонізаційної експансії Поляків. Авангардом твоєї експансії були б польські магнати і польська шляхта та польське духовенство, для яких відкрито широко браму та ще і забезпечено поворот на Україну. Шляхетський устрій за польськими зразками мав на меті не тільки поневолення, рабство, українського народу, але також улегшити колонізацію українських земель. Польща шляхом поширювання латинської релігії, польонізації і колонізації гадала спольонізувати Україну і це була її мета.

А тепер прийдеться нам ще відповісти на питання, яку ціну казала собі заплатити Польща за ті свої так "великі" уступки, що мали принести поневолення українського народу, а з української держави за гетьмана Богдана Хмельницького створити польську провінцію? Територія трьох воєвідств — Київського, Брацлавського і Чернігівського. — як вже говорилось, виносилаoko 1/3 частину українських земель, і тільки та частина мала бути територією автономної провінції, та носити назву В. Київського. Отже Поділля, Волинь, Галичина, Холмщина і Підляшшя, тобто тодішні воєвідства: Подільське, Волинське, Руське і Белзьке, Польща просто грабила для себе. Всі українські залоги, які знаходилися між Случчю і Горинню, гетьман зобов'язувався у своїй таємній декларації вицофати і заявив, що буде виданий універсал, щоб вони вийшли звідтам. Відпадало від України Берестейсько-литовське воєвідство з Пинщиною, а на Білій Русі українські впливи обмежено до того, що реіндукція польсько-литовських урядів і латинського духовенства в білоруських землях мала відбуватися за відомістю і підтвердженням гетьмана за його універсалами, а також за універсалами короля.

Так виглядала Україна, коли її знято з операційного стола після операції, що її перевели польські хірурги при співучасті українського хірурга в особі Павла Тетері, відомого польнофіла, пізнішого гетьмана на Правобережжі. Позиція гетьмана Івана Виговського, яку він займав у цілій тій справі, дається хіба тою одинокою обставиною оправдати, що він дійсно широко і послідовно хотів позбутися небажаної і ворожої українській державності опіки над Україною північного напівдикого жорстокого і самовладного московського царя Алексея Михайловича. Виговський, готовлячись до війни з Москвою, мусив подбати про захист земельних кордонів від сторони Польщі. Не має також сумніву, що Виговський, складаючи так понижуючий його і шкідливий для України і українського народу договір, розраховував на допомогу Польщі, яка дійсно була, хоч в малій кількості. Вже в таємній декларації сказано, що для внутрішньої безпеки і скорішого виведення московських військ з Києва, король пішле гетьманові тисячу чужоземного війська, а якщо треба буде більше, то і п'ять тисяч, з якими поспішить Тетеря, як найкоршче. Неумолима конечність примусила Виговського скласти цей Гадяцький договір з Поляками. Але Польща, знаючи положення Виговського, використала його до неімовірних границь. Зірвання Зборівського трактату було безглаздим, політичним злочином. Правда, Польща має за собою і Берестечко і Білоцерківський договір, але їй не вдалось заволодіти Україною. Почалась тільки нова війна, яка примусила Хмельницького шукати допомоги у московського царя і скласти з ним мілitarний договір. Позиція Москви скріпилася і вона почала поростати в силу. Польща мала якраз тепер за Виговського нагоду направити свій попередній політичний промах. Але вона цього не зробила, а друга така нагода вже більше не повторилася. Здоровий політичний розум наказував і аж просився, щоб Польща об'єднала всі українські землі в одній українській самостійній державі під проводом українського гетьмана і з цією так створеною державою склали договір про дійсну федерацію України з Польщею, хоч ця федерація не була б крашою від Люблінської, яка зовсім не належить до добрих. І немає сумніву, що коли б це сталося, то ця польсько-литовсько-українська федерація стала б вирішальним чинником на сході Європи. Москва, можна припустити, на віть без Конотопу була б вицофалася з українських земель, а ізольована від світа була б залишилася темною некультурною країною. Але імперіялістично-загарбницьке засліплення, хвороблива мегаломанія, не дозволили Польщі і польським політикам піти тим шляхом і забезпечити Україну і себе самих перед московською агресією. Польща у цьому засліпленні не здавала собі справи, що цією своєю політикою запропонує Україну, а водночас копає і під собою могилу. Все, що сталося в другій половині XVIII ст., Україна і Польща можуть завдячувати тільки короткозорій політиці польських політиків. Москва, проковтнувши Україну, стала імперією, перетворилася в Росію і в слід за Україною проковтнула разом з Австрією і Прусією і Польщу. Такі сумні наслідки короткозорій нерозважної політики Польщі. Костомарів робить закиди українському народові, що він не зрозумів великої ідеї Виговського і одних своїх доброчинців прогнав, а других побив. Безумовно польсько-литовсько-українська федерація могла вважатись великою ідеєю і могла створити нове життя на сході Європи. Але Гадяцька умова до цього не провадила. Вона була звернена проти інтересів українського народу, просто проти його існування, як нації, а знищення української державності було її метою. Навіть козацька старшина, яка була промотором Гадяцького договору, виступила проти Виговського і його прогнала,

коли побачила, до чого стремить Польща і що Гадяцький договір обрахуваний на знищенні української державності і українського народу та звернений проти його інтересів. Жаліти тільки треба Юрія Немирча, якого безневинно замордовано, хоч він ніс високо прапор української державності і стремів до реалізації великих планів великого гетьмана Богдана Хмельницького.

В зв'язку з річницею Гадяцького договору почулися голоси і про польсько-українську угоду. Не має ніякого сумніву і ніхто цього заперечити не може, що така угода є історичною конечністю. Але шлях, по якому хотіться польська політика, не створює підстав до такої угоди. Польські екзильні уряди, різні польські політичні організації на емigraciї, спеціальні комітети, преса, різні видавництва, зібрания, соймики, просто переліцтовуються у своїх імперіялістично-загарбницьких тенденціях і аспіраціях. Західно-українські землі з Львовом і Володимиром не сходять ім з думки, не замикають уст. Поляки ще й дальше мріють про велику Польщу, а що польські етнографічні землі дають аж надто слабу Польщу, хотіли б зробити її великою коштом чужих земель, зокрема українських. Польсько-українська згода є історичною конечністю, але вона, якщо має бути реальна, чесна і тривка, мусить бути побудована на тривких фундаментах, а ними можуть бути тільки етнографічні кордони. Ті етнографічні кордони в аж надто знані, бо вони проходять західними кордонами Лемківщини. Засіяння, Холмщина і Підляшшя. Отже не через Збруч, як хотіли б Поляки, а через ті власні етнографічні граници повинні подати собі руки до згоди Поляки і Українці і тут на етнографічних кордонах повинен врешті закінчитися польсько-український спір.

* * *

